

заложені Київською державою”⁸. Таким чином, географічно межі держави Володимира Великого і будуть визначати межі осердя Східної Європи і взагалі Європи на сході. Та хоча Держава Володимира Великого у 988/898 р. увійшла до кола Християнського світу, отже Європи, вона мала суттєві відмінності від іншої – Західної Європи. Наприклад, Володимир узяв християнство з Візантії, а десятину з Заходу, що вже вирізняло його церкву і від Візантійської, і від Західної – Римо-Католицької.

Подібно до Держави Карла Великого, Держава Володимира Великого мала внутрішні розколи по етнічному, мовному, культурному тощо рівнях. Її осердям було Київське князівство, яке безпосередньо засвоювало візантійські та західні впливи та поширювало їх на решту простору Східної Європи.

Проте наразі я не ставив собі завданням дати вичерпну відповідь на питання, “що таке Східна Європа”. Книга подає низку подій та явищ політичної та культурної історії, що, з одного боку, підводять до розуміння, чому Володимир зробив свій вибір на користь Європи, а, з другого, – як до розуміння цього вибору та субрегіону, як східноєвропейського, прямо чи опосередковано йшла українська історіографія.

Книга писалася упродовж багатьох років, чим і зумовлена її певна нерівномірність, а інколи й суперечність. Та й обраний період – час становлення східноєвропейського регіону, що припав на X – початок XI ст., далеко не є однозначним. Я намагався показати пошук, а не готовий результат. Всі порушені теми для мене залишаються відкритими й надалі. Я б і далі йшов у своєму пошуку, якби не наполегливі рекомендації друзів та колег, насамперед Ігоря Гирича, Андрія Пучкова та Вячеслава Корнієнка, закінчити цю працю, яким і висловлюю свою щирю вдячність.

Ця книга не побачила б світ без фінансової підтримки Ірини Мазур-Кравченко, неймовірної людини та ніжно-ліричної поетеси, підприємці, якій висловлюю щирю вдячність і бажаю всіляких творчих та життєвих успіхів!

Всім Людям Світла – перемоги над силами зла!

⁸ М. С. Грушевський, *Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн.*, редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін., К. (Наукова думка), 1994, т. 1, с. 16.

“СЕРЕДНЬОВІЧНА УКРАЇНА”:

ТЕКСТИ, КОНТЕКСТИ, МЕЖІ*

Українська історіографія формувалась і досить довго розвивалась у рамках чужих історичних наративів панівних націй, насамперед російської, намагаючись не стільки окреслити, як відокремити текст українського минулого від чужого, зокрема “загальноруського” наративу. Лише в еміграції та діаспорі українська історична наука, розвиваючись у загальносвітовому історіографічному просторі, відійшла від накиннутих їй чужих схем і змогла запропонувати власний, національний текст українського минулого. І це стосується не лише дослідження чи оцінки окремих подій та явищ, а й осмислення цілого українського історичного процесу, невід’ємною складовою чого є вироблення періодизації української історії, що особливо гостро актуалізовано в останній час щодо середньовічного періоду історії України.

Середньовіччя – один з базових періодів європейської історії, коли сформувалися більшість сучасних європейських націй, європейських мов, політичні та судові системи Європи¹. Україна, як органічна складова європейського простору, не була винятком, вона переживала ті самі процеси й явища, в чомусь випереджаючи, в чомусь дещо відстаючи від решти Європи.

Говорячи про періодизацію в історії, насамперед варто враховувати той факт, що будь-яка періодизація неминуче спрощує, тим самим спотворює історичну реальність. Проте історичний національний наратив потребує осмислення у виділенні окремих закінчених періодів, що слугує більш глибокому і цілісному розумінню історичного минулого.

* Вперше опубліковано: *IX Міжнародний конгрес українців. Історія. Збірник наукових статей (До 100-річчя Національної академії наук України)*, [голов. ред.: С. Пирожков, А. Загородній, Г. Скрипник], К., 2018, с. 132–144.

¹ *Medium aevum: Середні віки. Підручник*, Л. В. Войтович, Н. Б. Козак, Ю. В. Овсінський, М. І. Чорний; за ред. Л. В. Войтовича, Л. (Тріада Плюс), 2010, с. 18.

Потреба застосування до історії України європейської періодизації, з її складовою – Середньовіччям, зумовлюється, по-перше, інтеграцією української історичної науки до світової, а по-друге, потребою більш глибокого дослідження українського минулого. Саме стадіальна періодизація, що ґрунтується на глибоких змінах у людській свідомості та комунікаціях, є найприйнятнішою у світовій, зокрема європейській історичній науці².

На жаль, в українській історіографії питанню періодизації національної історії не надається важливого значення, про що свідчить і нормативна, енциклопедична стаття С. Кульчицького “Періодизація історії України”³. Дослідник слушно наголошує, що в основу періодизації історії України покладені схеми М. Грушевського. Проте тут же спотворює самого Грушевського. Так, говорячи про періодизацію історії України, С. Кульчицький вказує на статтю М. Грушевського “Звичайна схема «русскої» історії й справа раціонального укладу історії східного слов’янства”, далі реконструює схему історії України Грушевського не за “Історією України-Руси”, як то мало б бути, а замінює її схемою “Нарисів історії українського народу”. Однак, “Звичайна схема” Грушевського, хоча і є підставовою працею для розуміння українського історичного процесу, була покликана не дати схему історії України, а, по-перше, спростувати політичні конструкти Карамзіна-Погодіна в науковій історіографії, відтак, по-друге, запропонувати більш раціональну схему історії східного слов’янства⁴. Стаття й готувалася до з’їзду російських філологів, які мали

виробити раціональну схему історії слов’янства⁵. Головним висновком відомого історика у цій статті є теза, що “історії східного слов’янства таки не заступить історія великоруського народу, його державного й культурного життя, і ніякі мотиви не дадуть права зігнорувати історію білоруської і ще менше – українсько-русської народності”⁶. Відповідно схема “Нарисів історії українського народу” – покликана дати схему історії не України, а лише українського народу, у його етнічному розумінні.

У схемі “Нарисів історії українського народу” М. Грушевський виділив додержавний період, далі йшов Київський період, який відповідно змінився періодом Галицько-Волинської держави, далі – знову бездержавний період перебування українських земель у складі Великого князівства Литовського та Польщі, за яким знову йшов державний період Гетьманщини, який знову ж змінився Австрійською та Російською анексіями і так далі, безумовно виділяючи в них більш локальні етапи. Саме ця схема й лягла в основу схеми історії України істориків-державників. Однак саме в державницькій історіографії було запропоновано виділяти в історії України період середніх віків, вперше у праці С. Томашівського “Українська історія. Старинні і середні віки” (Львів, 1919), яку Н. Полонська-Василенко назвала першою державницькою працею в українській історіографії. Советська українська історіографія окреслювала середньовічний період суто за формацийним і за російським підходом, як період “Київської Русі та феодальних князівств XII–XIII ст.”.

Після відновлення незалежності України в 1991 р. знаковою подією в українській історіографії стало видання праці О. Субтельного “Україна: історія”, що міцно повернула в історичний наратив державницьку школу української історіографії. Безумовно, можна погодитись з С. Кульчицьким щодо оцінки як знакової появи 15-титомової серії “Україна крізь віки”, однак тут же дослідник знову допустився фальсифікації, стверджуючи, що лише в цій схемі був поданий історичний процес від його початку на всіх теренах України, протиставивши М. Грушевському, який ніби

² Л. О. Зашкільняк, ‘Періодизація в історії’, *Енциклопедія історії України: У 10 т.*, редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін., К. (Наукова думка), 2011, т. 8: *Па–Прик*, с. 154.

³ С. В. Кульчицький, ‘Періодизація історії України’, *Енциклопедія історії України: У 10 т.*, редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін., К. (Наукова думка), 2011, т. 8: *Па–Прик*, с. 155–158.

⁴ М. Грушевський, ‘Звичайна схема “русскої” історії й справа раціонального укладу історії східного слов’янства’ [в:] М. С. Грушевський, *Твори: У 50 т.*, редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; голов. ред. П. Сохань, Л. (Світ), 2002, т. 1: *Серія “Суспільно-політичні твори (1894–1907)”*, с. 75–82.

⁵ М. Грушевський, ‘Звичайна схема “русскої” історії...’, с. 75.

⁶ *Ibid.*, с. 81.

то починав історію України від розселення слов'ян⁷. Окрім цього недогляду, варто нагадати і той, що саме в середньовічному періоді (томи 3–6 “України крізь віки”) наявні численні лакуни, як то опущено Закарпаття, кочові народи, зокрема історію Кримського ханату, власне ті теми, які охоплює “Історія України-Руси” М. Грушевського.

Варто згадати й інші спроби осмислення історичного хронологу України в класичній, європейській періодизації з виділенням у ній Середніх віків. Насамперед це 2-хтомово “Економічна історія України” за редакцією В. Смолія (К., 2011) та 2 випуски збірника “Середньовічна Україна” (К., 1997, вип. 1–2). Однак в обох випадках терміном “середньовічний” було лише замінено термін “феодальний”, коли Середні віки охоплювали і власне середні віки, і ранньомодерний час. Як перехідний етап історичного нарративу в Україні можна назвати 5-ть випусків часопису “*Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей*” (К., 1992–1998), одного з безумовно найкращих видавничих проєктів України, який, однак, також охоплював як власне середньовічний, так і ранньомодерний періоди. На сьогодні в Україні (в Інституті української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України та Інституті філософії імені Г. С. Сковороди НАН України) започатковано новий медієвістичний проєкт “*Ucrainica Mediaevalia*” (К., 2018–2021, vol. 1–4), з-поміж іншого покликаний досліджувати Середньовічну Україну як складову європейського середньовіччя. Прикметно, що у тогочасній Західній Європі, як показав Д. Наливайко, Україна впевнено визначалась “як передусім європейська держава, включена в контекст європейської історії, а її культура й література – як складова частина розмаїтої культури європейського середньовіччя”⁸. У контексті зазначеної теми, заслуговує на увагу посібник Н. Яковенко “Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України” (К., 1997–2009, видання 1–4). Однак авторка, загально

окресливши хронологічні рамки середньовічним та ранньомодерним періодами, не проводить чіткої межі між ними, а йде за державницькою схемою, хоча й критикує її у вступі. Натомість, у періодизації історії української літератури Ю. Пелешенко впевнено виділяє середньовічний період, коли в духовному та економічному житті України відбувалися процеси, “типологічно споріднені з загальноєвропейськими”⁹, хоча в українському літературознавстві продовжує побутувати й термін “давня українська література”, як вона визначена у першому томі академічної історії української літератури¹⁰. Таким чином і на сьогодні класичною залишається стаття І. Лисяка-Рудницького “Проблеми термінології і періодизації в українській історії”¹¹, позаяк і відповідна дискусія з цього питання¹², що відбулася в західній українській історичній науці наприкінці 1970-х рр., задовільної відповіді на це питання не дала.

Відтак можна констатувати, що сучасна українська медієвістика все ще перебуває в руслі російських схем історії України. Погляд на уявну “Київську Русь” як якусь єдину державу не є прийнятним. Як наголошував М. Грушевський, “історія великоруська (такою стає ся «русська історія» від XII–XIII вв.) з українсько-руським (київським) початком, пришитим до неї, – се тільки калікувата, неприродна комбінація, а не якась «общеруська» історія. Зрештою, «общеруської» історії й не може бути, як нема «общеруської» народності”¹³. Фактична політична єдність земель

⁷ С. В. Кульчицький, *Op. cit.*, с. 158.

⁸ Д. С. Наливайко, *Україна очима Заходу*, видання друге, допов., К. (Грамота), 2008, с. 521.

⁹ Ю. В. Пелешенко, *Українська література пізнього Середньовіччя (друга половина XIII–XV ст.): Джерела. Система жанрів. Духовні інтенції. Постаті*, 2-е вид., перероб. і доповн., К. (ВД “Стилос”), 2012, с. 3.

¹⁰ Див.: *Історія української літератури*, т. I: *Давня література (X – перша половина XVI ст.)*, наук. ред.: Ю. Пелешенко, М. Суліма, К. (Наукова думка), 2014, 840 с.

¹¹ І. Лисяк-Рудницький, “Проблеми термінології і періодизації в українській історії” [в:] І. Лисяк-Рудницький, *Історичні есе. В 2 т.*, том I, пер. з англ. М. Бадік, У. Гавришків, Я. Грицака, А. Дешиці, Г. Киван, Е. Панкєвої, К. (Основи), 1994, с. 41–46.

¹² *Rethinking Ukrainian History*, ed. I. L. Rudnytsky, J.-P. Himka, Edmonton, 1981, 268 p.

¹³ М. Грушевський, “Звичайна схема “русської” історії...”, с. 81.

була хіба що за Володимира Великого, проте вже за його правління в окрему державу виділилось Полоцьке князівство. Тому лише Володимир Великий як Карл Великий на Заході (за порівнянням Нормана Дейвіса¹⁴) певним чином може бути постаттю історії трьох народів: українського, білоруського та російського. Що ж до періодичної декларації в літописах єдності всієї “руської землі”, по-перше, потрібно враховувати, що це думка книжника, а по-друге, контекст іншого/чужого. Адже в Середньовіччі, як наголошував Ю. Пелешенко, самоідентифікаційні ідеї значно відрізнялись від модерних, коли “весь православно-слов’янський загал відчував щось на кшталт релігійного патріотизму, який часом охоплював усю православну спільноту, а іноді поширювався й на весь християнський світ”¹⁵. Власне, літописці “Руською землею” називали територію Середнього Придніпров’я: Київське (за винятком Деревської та Дреговицької земель), Чернігівське та Переяславське князівства¹⁶. Прикметно, що західноєвропейські автори навіть у XVI–XVIII ст. середньовічну Київську державу – Русь пов’язували з історією України, а не Росії¹⁷. Лише з остаточною анексією України московським царем у XVIII ст. назва руський/російський переноситься на всю Російську імперію¹⁸.

Таким чином, “Київська держава, право, культура були утвором одної народності, українсько-руської, Володимиро-Московська – другої, великоруської”¹⁹. Відтак, М. Грушевський цілком слушно констатує, що “Володимиро-Московська держава не була ані спадкоємицею, ані наступницею Київської, вона виросла на своїм корені, і відносини до неї Київської можна б скоріше при-

рівняти, напр., до відносин Римської держави до її галльських провінцій, а не преемства двох періодів в політичній і культурній житті Франції. Київське правительство пересадило в великоруські землі форми суспільно-політичного устрою, право, культуру, вироблені історичним життям Києва, але на сій підставі ще не можна включати Київської держави в історію великоруської народності”²⁰. Зауважив науковець і ту дилему, що “наслідком пришивання Київської держави на початок державного й культурного життя великоруського народу”, російська історія “зістається, властиво, без початку... Фікція «київського періоду» не дає можності відповідно представити історії великоруської народності”²¹.

Усвідомлення штучності, разючої невідповідності українському історичному минулому, змушує науковців на противагу “Київській Русі” моделювати конструкти на кшталт “Давня Русь”, “Київська Держава”, “Середньовічна Русь” (поширений і в російській історіографії) тощо, при цьому абсолютно ігноруючи навіть запропонований М. Грушевським термін “Україна-Русь”. Спроба окреслити середньовічний період української історії як “Княжа доба” також не є вдалим, позаяк княжа доба, по-перше, не охоплює увесь середньовічний період, а, по-друге, виходить за рамки власне середніх віків. З іншого боку, як зазначав І. Лисяк-Рудницький, “такі поняття, як «княжа доба» і «козацька держава», що їх не можна поширити на інші країни, штучно ізолюють український історичний процес від ширшого контексту”²².

Однак, виходячи формально з класифікатора професій, а науково з потреби окреслення історичного процесу на теренах всієї України, складного процесу генези української політичної, багатоетнічної нації, всі запропоновані терміни не є придатними, хоча в суто наукових, більш локальних темах можуть використовуватись і далі.

Таким чином, маємо погодитись з І. Лисяком-Рудницьким, що “нема потреби вигадувати окрему періодизацію української

¹⁴ Норман Дейвіс, *Європа: Історія*, пер. з англ. П. Таращук, О. Коваленко, К. (Основи), 2012, с. 343.

¹⁵ Ю. В. Пелешенко, *Op. cit.*, с. 15.

¹⁶ А. Н. Насонов, “Русская земля” и образование территории древнерусского государства, Москва (Изд-во АН СССР), 1951, с. 29.

¹⁷ Д. С. Наливайко, *Op. cit.*, с. 42–43; Н. Яковенко, *Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України*, вид. 3-є, перероб. та розш., К. (Критика), 2006, с. 21.

¹⁸ Д. С. Наливайко, *Op. cit.*, с. 46.

¹⁹ М. Грушевський, ‘Звичайна схема “руської” історії...’, с. 77.

²⁰ М. Грушевський, ‘Звичайна схема “руської” історії...’, с. 77.

²¹ *Ibid.*, с. 77, 78.

²² І. Лисяк-Рудницький, *Op. cit.*, с. 42.